

Л. М. ШАКУН

МОВАТВОРЧАСЦЬ Ф. СКАРЫНЫ Ў АСВЯТЛЕННІ СУЧАСНАЙ НАВУКІ

Француску Скарыне прысвечана агромністая літаратура, якую традыцыйна называюць скарыніянай. Зусім не пераўвялічым, калі скажам, што піводная ішшая постаць у гісторыі старажытнай культуры беларускага народа не прыцягнула да сябе такой пільнай увагі даследчыкаў, як Скарына — і яго асоба, і тыя сацыяльныя ўмовы, тое грамадскае асяроддзе, у якіх ён жыў і дзейнічаў, і вынікі яго дзейнасці. Пачынаюцца скарыніяна з кароценькіх выказванняў даследчыкаў апошняй чвэрці XVIII стагоддзя. У бібліяграфічным паказальніку «Француск Скарына: жыццё і дзейнасць» (Мінск, 1990) яна налічвае 2848 пазіцый, і гэта яшчэ не поўны спіс, асабліва што датычыць замежных публікацый. У замежным друку, напрыклад, яшчэ ў канцы 70-х гадоў наведмлялася пра картатэку скарыніяны Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку ў аб'ёме звыш трох тыс. пазіцый¹.

Пэўныя гады былі асабліва плённымі ў развіцці скарыназнаўства. Моцны штуршок яно атрымлівала напярэдадні і ў час шанавання юбілейных скарынінскіх дат. Такія даты пачалі рэгулярна адзначацца пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Так, у 1925 годзе грамадскасць рэспублікі ўрачыста адзначыла 400-годдзе пачатку беларускага кнігадрукавання, заснавальнікам якога з'яўляецца Скарына. У сувязі з гэтым быў выдадзены спецыяльны скарынінскі зборнік «Чатырохсотгоддзе беларускага друку» (Менск, 1926). У 1967 годзе адзначалася 450-годдзе беларускага кнігадрукавання. Быў выдадзены другі спецыяльны скарынінскі зборнік «450 год беларускага кнігадрукавання» (Мінск, 1968), а затым — зборнік «Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве» (М., 1979). Кожны з гэтых зборнікаў як бы падводзіў вынікі даследавання скарынінскай тэматыкі за адпаведны перыяд і намячаў перспектывы яе далейшай распрацоўкі.

Зараз шырока адзначаецца 500-годдзе з дня нараджэння Скарыны. Падрыхтоўку да святкавання гэтай даты з поўным правам можна разглядаць як новы, выключна плённы этап у развіцці скарыназнаўства. За апошнія гады скарыніяна лапоўнілася вялікай колькасцю каштоўных прац, у тым ліку энцыклапедычным даведнікам «Француск Скарына і яго час» (Мінск, 1988) — кампендыумам сучаснага скарыназнаўства. Грунтоўную распрацоўку ў ім атрымаў і лінгвістычны аспект гэтай галіны навукі.

Увогуле ж лінгвістычнае вывучэнне друкаванай спадчыны Скарыны мае даўнюю гісторыю. На моўныя асаблівасці яго выданняў увага была звернута адразу, як толькі пачалося знаёмства з гэтымі выданнямі. Аднак на працягу доўгага часу пасля таго, як была апублікавана фундаментальная праца П. У. Уладзімірава «Доктор Франциск Скорина;

его переводы, печатные издания и язык» (Спб., 1888), сур'езных даследаванняў аб мове скарынінскіх выданняў, па сутнасці, не з'яўлялася. Справа абмяжоўвалася пераважна агульнымі заўвагамі даследчыкаў адносна мовы Скарыны, пры гэтым часта паўтаралася ўжо сказанае Уладзіміравым. Характэрна, што ў памянёным вышэй зборніку «Чатырохсотлеце беларускага друку», які адлюстравваў дасягненні скарыназнаўства на першую чвэрць нашага стагоддзя, з 12 публікацый, змешчаных у ім, толькі адзін артыкул закранаў лінгвістычную тэматыку — «Мова выданняў Францішка Скарыны» Я. Воўка-Левановіча. Наступны артыкул на гэту тэматыку — «Скарына як пачынальнік беларускай літаратурнай мовы» Ц. Ломцева з'явіўся толькі ў 1945 годзе, амаль праз дваццаць гадоў². І пасля гэтага яшчэ доўга ў беларускім мовазнаўстве не выходзілі спецыяльныя працы пра моватворчасць Скарыны. Яны сталі выходзіць з канца 50 — пачатку 60-х гадоў, калі ў рэспубліцы з'явіліся кваліфікаваныя спецыялісты па гісторыі беларускай мовы, узрасла цікавасць да вывучэння яе і былі створаны адпаведныя навучальныя дапаможнікі. І гэта дало свае вынікі — у наступным скарынінскім зборніку «450 год беларускага кнігадрукавання» было змешчана ўжо аж 6 лінгвістычных артыкулаў.

Далейшая распрацоўка лінгвістычнай тэматыкі скарыназнаўства пайшла ў напрамку скрупулёзнага аналізу канкрэтных фактаў моўнай спадчыны Скарыны з улікам іх спецыфікі і агульнага моўнага працэсу на Беларусі XV—XVI стагоддзяў. Былі прааналізаваны арфаграфічныя, словаўтваральныя і граматычныя рысы асобных выданняў Скарыны з пункту погляду адносін іх мовы да народна-гутарковых і кніжна-пісьмовых крыніц. Асабліва шырока вывучаюцца лексічныя сродкі скарынінскіх выданняў. Разгледжаны розныя паводле семантыкі, паходжання і сфер ужывання групы слоў — уласна беларускія, царкоўнаславянскія і іншыя катэгорыі традыцыйна-кніжнай лексікі, запазычаныя з польскай, чэшскай і іншых моў. Вялікім дасягненнем скарыназнаўства з'явіўся падрыхтаваны У. В. Анічэнкам «Слоўнік мовы Скарыны» (Мінск, 1977. Т. 1. А—О; 1984. Т. 2. П—Я), удастоены Дзяржаўнай прэміі БССР. У слоўніку змешчаны і растлумачаны каля дзевяці з палавінай тысяч слоў, ужытых Скарынам у яго пражскіх выданнях (1517—1519) і віленскім выданні «Апостала» (1525).

Немагчыма хоць бы пералічыць тыя працы аб мове Скарыны, што выйшлі ў апошнія гады ў нашай краіне і за яе мяжой — у ЗША, Вялікабрытанні і іншых краінах³. Большасць гэтых прац, як і трэба чакаць, створана беларускімі лінгвістамі. Важна адзначыць, што іх назіранні і вывады накладваюць пэўны адбітак на працы іншых даследчыкаў.

У працах беларускіх лінгвістаў заўважаецца дыферэнцыяваны падыход да асобных частак выданняў Скарыны — прадмоў і пасляслоўяў, г. зн. яго ўласных твораў, з аднаго боку, і біблейскіх тэкстаў як літаратуры традыцыйнай, не ўласна скарынінскага аўтарства, з другога⁴. Але і самі біблейскія тэксты размяжоўваюцца паводле ступені набліжэння іх мовы да жывой гаворкі народа. Адрозніваюць перакладныя і неперакладныя выданні⁵. Неперакладнымі лічацца выдадзеныя ў Празе «Псалтыр» (1517) і ў Вільні — «Малая падарожная кніжка» (1522) і «Апостал» (1525). Усе астатнія выданні адносяцца да перакладаў. Нсаднароднасць мовы скарынінскіх выданняў, як вядома, была заўважана ўжо даўно. Усё ж само абазначэнне іх як перакладных і неперакладных уяўляецца не зусім карэктным. Нам пакуль што дакладна невядома, якімі крыніцамі карыстаўся Скарына ў кожным канкрэтным выпадку, выдаючы тую ці іншую кнігу Бібліі⁶. Тыя даследчыкі, якія прытрымліваюцца такога абазначэння, зыходзяць з таго, што «асноўнай крыніцай для перакладаў Скарыны паслужыла Чэшская біблія венецыянскага выдання 1506 г.»⁷, што менавіта з гэтай Бібліі і рабіліся ім пераклады на царкоўнаславянскую мову, у той час як неперакладныя выданні — гэта перадрук ужо вядомых царкоўнаславянскіх тэкстаў. Аднак прызнаецца і той факт, што Скарына ў сваёй выдавецкай дзейнасці выка-

рыстоўваў розныя крыніцы⁸. Не выключана, што сярод іх маглі быць і царкоўнаславянскія. У такім разе адрозненне перакладаў і перакладаў заблытваецца, бо якая патрэба была перакладаць царкоўнаславянскі тэкст на царкоўнаславянскую мову? Пытанне аб перакладных і перакладных выданнях, як бачым, датычыць не толькі крыніцазнаўства, яно больш шырокае і непасрэдна звязана пагоул з вызначэннем мовы Скарыны.

Адносна таго, як кваліфікаваць мову выданняў Скарыны, адзінага надыходу сярод даследчыкаў не назіраецца. Найўнасць у ёй значнага беларускага струменю дае падставы многім з іх лічыць выданні Скарыны беларускімі перакладамі Бібліі. Тут мы масм справу, па сутнасці, з традыцыйным поглядам, які ідзе яшчэ ад П. У. Уладзімірава. Гэтага погляду прытрымліваецца пераважная большасць гісторыкаў беларускай культуры і літаратуры. Напрыклад, у кнізе А. Каўкі «Тут мой народ» (Мінск, 1989) Скарына вельмі дасціпна называецца аўтарам абеларушанай Бібліі (с. 11). Многія лінгвісты таксама падзяляюць гэты погляд, безагаворчна або з пэўнымі ўдакладненнямі: з ліку перакладаў выключаюць такія выданні Скарыны, як «Псалтыр», «Малая падарожная кніжка», «Апостал», у якіх ён не «парушаў» першапачатковай царкоўнаславянскай моўнай асновы. Уключаючы ўсе астатнія біблейскія выданні Скарыны ў кантэкст гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы, прыхільнікі такога погляду нашыраюць само ўяўленне аб ёй, дапускаюць магчымасць адносіць да яе сістэмы і такія функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці, у якіх моцна праяўляўся кніжны, царкоўнаславянскі элемент. Скарына ў такіх працах разглядаецца як відны прадстаўнік таго асяроддзя старажытных пісьменнікаў, што ўнеслі вялікі ўклад у дэмакратызацыю найбольш кансерватыўных, архаізаваных разнавіднасцей старабеларускай літаратурнай мовы.

Але выяўляецца і іншы, зусім супрацьлеглы погляд на характар мовы выданняў Скарыны: яна лічыцца ў аснове сваёй царкоўнаславянскай, толькі ў пэўнай меры афарбаванай беларускім элементам. Гэты беларускі элемент служыць падставай прадстаўнікам такога погляду кваліфікаваць мову выданняў Скарыны ў якасці тыповага ўзору царкоўнаславянскай мовы ў яе беларускім варыянце (беларускай рэдакцыі). Так характарызуецца мова выданняў Скарыны — ва ўсіх іх частках — у дакладзе У. В. Анічэнка і А. І. Жураўскага на X Міжнародным з'ездзе славістаў у Сафіі⁹ і ў іншых іх працах. Падобная характарыстыка прайшла і праз энцыклапедычны даведнік «Францыск Скарына і яго час». У артыкуле «Мова выданняў Скарыны», напісаным А. І. Жураўскім, «Псалтыр», «Малая падарожная кніжка» і «Апостал» называюцца «выдатным узорам беларускага варыянта царкоўнаславянскай мовы», а пра іншыя кнігі сьвярджаецца, што мова іх «зацягла самае крайняе становішча ў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы і фактычна аказалася прамежкавым звяном у працэсе пераходу ад царкоўнаславянскай мовы да беларускай у сферы рэлігійнага ўжытку» (с. 425). Адчуваецца такі надыход да мовы Скарыны і ў некаторых лінгвістычных артыкулах (у прыватнасці, У. М. Свяжыцкага, А. М. Булькі, самога А. І. Жураўскага), змешчаных у апошнім юбілейным зборніку «Францыск Скорина — беларускі гуманіст, просветитель, першопечатнік» (Мінск, 1989).

Гэты надыход грунтуецца на чыста колькасных падліках у выданнях Скарыны суадносных беларускіх і царкоўнаславянскіх моўных рыс (тыпу поўнагалосся і няпоўнагалосся, рэфлексаў старажытных спалучэнняў *dj, *lj, асобных канчаткаў і г. д.). Прыхільнікі яго кіруюцца тым, што, як сьвярджае А. І. Жураўскі, «сучасным мовазнаўцам даводзіцца аперываць імсна колькаснымі паказчыкамі, калі яны маюць справу з помнікамі з невыразнай моўнай асновай»¹⁰. А паколькі пры супастаўленні гэтых паказчыкаў перавага звычайна застаецца за царкоўнаславянствамі, то і мова выданняў Скарыны атрымлівае статус царкоўнаславянскай. Іншыя крытэры пад увагу не бяруцца, хоць яшчэ

Ц. П. Ломцеў у свой час адзначаў, што «спробы вызначыць нацыянальную прыналежнасць мовы Скарыны, абапіраючыся на колькасную перавагу царкоўнаславянскіх элементаў, з'яўляюцца нядобрасумленнымі ўжо па аднаму таму, што яны грунтуюцца на механічным аналізе і не ўлічваюць функцыянальнай ролі мовы, а таксама грамадска-палітычных умоў яе функцыянавання»¹¹. У сучасным мовазнаўстве стала акцэнтам, што пры размежаванні моўных сістэм «прыходзіцца звяртацца не толькі да моўных але і да «экстралінгвістычных» дадзеных»¹², што «колькасць пэўных «адзінак» мовы сама па сабе яшчэ мала пра што гаворыць»¹³. Каб аднесці помнік да той ці іншай моўнай сістэмы, калі межы яе даволі размытыя, як гэта было ў гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы, недастаткова толькі падлічыць «маркіраваныя» моўныя рысы. Нельга ігнараваць такія фактары, як сацыяльна-гістарычная адметнасць той эпохі, у якую ўзнік помнік, моўная сітуацыя, характэрная для гэтай эпохі, роля помніка ў грамадска-культурным працэсе свайго часу; яго прызначэнне (г. зн. з якой мэтай ён ствараўся, на якога чытача разлічваўся і да т. п.). Улік усіх гэтых крытэрыяў выклікае сумненне ў правамернасці разглядаць мову Скарыны як толькі царкоўнаславянскую.

Супярэчнасць у вызначэнні мовы выданняў Скарыны заўважаецца на старонках нават адной і той жа працы. Звернемся да некаторых прыкладаў. Так, у навукова-папулярнай брашуры У. М. Свяжынскага «Слова Скарыны» (Мінск, 1984) у адных месцах чытаем, што Скарына з'яўляецца «адным са стваральнікаў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы» (с. 27), што мова яго выданняў — «у аснове сваёй царкоўнаславянская» (с. 37), што Чэшская біблія 1506 года «паслужыла Скарыне крыніцай для перакладу на царкоўнаславянскую мову» (с. 6), а ў другіх месцах — ужо зусім іншае: пра народны характар мовы выданняў Скарыны (гл. анатацыю на тытульным лісце), пра тое, што Біблія перакладзена ім «на мову, блізкую да народнай» (с. 4). Наогул кур'ёзным трэба прызнаць выказванне У. М. Свяжынскага ў другой яго працы, што «заныпад царкоўнаславянскай мовы, а таксама ўласцівае рэфарматарам імкненне данесці да народа поўны тэкст свяшчэннага пісання на зразумелай мове прымусіла і нашага славутага палачаніна Францыска Скарыну перайсці на царкоўна-славянска-беларускую «трасянку»¹⁴. Такое гаворыць яшчэ магчыма было на зары фарміравання навукі аб гісторыі літаратурных моў і скарыназнаўства. У наш час так сцвярджаць — значыць поўнасцю ігнараваць выпрацаваныя сучаснай навукай уяўленні аб спецыфіцы развіцця літаратурных моў старажытнага перыяду.

Непаслядоўна характарызуецца мова скарынінскіх выданняў у артыкуле У. В. Анічэнкі «Роля Скарыны ў дэмакратызацыі кніжна-славянскай мовы». Аўтар лічыць яе «тыповым узорам беларускага тыпу кніжнаславянскай (г. зн. царкоўнаславянскай. — *Л. Ш.*) мовы» і тут жа крыху ніжэй сцвярджае, што «ўклад Скарыны ў распаўсюджанне друкаванага слова на ўсходняй славяншчыне і сярод народаў іншых славянскіх краін, дэмакратызацыю кніжнаславянскай мовы — гэта прызнанне яго ролі ў развіцці літаратурна-пісьмовай мовы Беларусі ў жанры канфесіянальнай літаратуры»¹⁵.

Нават у энцыклапедычным даведніку аб Скарыне сустракаемся з непаслядоўнасцю ў вызначэнні яго мовы: у спецыяльных лінгвістычных артыкулах настойліва падкрэсліваецца яе царкоўнаславянская аснова (гл. с. 425, 494 і інш.), а ва ўступным артыкуле У. А. Калесніка «Францыск Скарына і яго час» чытаем: «Мова выданняў Ф. Скарыны лексічна багатая і стылёва паўнагучная. Гэта мова, на якой гаварылі і пісалі культурныя пласты грамадства тагачаснай Беларусі і ўсяго Вялікага княства Літоўскага. Аснову яе складае народная мова, якая цесна суадносіцца з царкоўнаславянскай» (с. 221).

Няма патрэбы і пераўвлічваць ролю Скарыны ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, называць яго пачынальнікам яе, як гэта робяць не-

каторыя даследчыкі¹⁶. Старабеларуская літаратурная мова ўзнікла і ўдасканальвалася ў выніку дзейнасці многіх вядомых і невядомых нам пісьменнікаў, сярод якіх пачэснае месца належыць Скарыне. Моватворчасць яго, такім чынам, патрабуе далейшага і больш асэнсаванага вывучэння.

¹ Гл.: Запісы. Беларускі інстытут навукі й мастацтва. New York. 1978. [Кн.] 16. С. 136. Некалькі раней, у 1970 годзе, гэты ж часопіс інфармаваў аб скарыніяне яшчэ толькі ў аб'ёме 1200 пазіцый.

² Гл.: Беларусь. 1945. № 3.

³ Многія з тых прац, што выйшлі за мяжой, змешчаны ў такіх выданнях, як: Запісы. Беларускі інстытут навукі й мастацтва. New York; The Journal of Byelorussian Studies. London.

⁴ У гэтай сувязі адным з рэцэзентаў «Слоўніка мовы Скарыны» быў выказаны папрок складальніку за тое, што той не размежаваў уласныя творы Скарыны — прадмовы і пасляслоўі ад яго царкоўнаславянскіх выданняў («Псалтыра», «Апостала») і тым самым мове Скарыны «прыпісаў царкоўнаславянскую лексіку» (гл.: Запісы. Беларускі інстытут навукі й мастацтва, New York, 1988. [Кн.] 18. С. 184).

⁵ Такі падыход да выданняў Скарыны адлюстраванаўся, напрыклад, у некаторых кандыдацкіх дысертацыях: Паруков А. А. Языковые особенности непереводных изданий Скорины. Мінск, 1976; Сацута И. В. Формы глаголов в переводных изданиях Ф. Скорины. Мінск, 1985.

⁶ Гл.: Дышышевiч В. Скарына і адносіны да першакрыніц: Нататкі бібліяграфічна // Польша. 1985. № 12. С. 173.

⁷ Анічэнка У. В., Жураўскі А. І. Беларуска-іншаславянскі сінкрэтызм мовы выданняў Францыска Скарыны. X Міжнародны з'езд славістаў. Даклады. Мінск, 1988. С. 30.

⁸ Гл.: Мыльніков А. С. Франциск Скорина и Прага // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979. С. 25.

⁹ Гл.: Анічэнка У. В., Жураўскі А. І. Беларуска-іншаславянскі сінкрэтызм мовы выданняў Скарыны... С. 6, 27, 32—33.

¹⁰ Там жа. С. 12.

¹¹ Ломцеў Ц. Скарына як пачынальнік беларускай літаратурнай мовы // Беларусь. 1945. № 3. С. 7.

¹² Філін Ф. П. Очерки по теории языкознания. М., 1982. С. 125.

¹³ Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? М., 1977. С. 5.

¹⁴ Свяжынскі У. З гісторыі беларускай «трасянікі» // Наша слова. 1990. № 2. С. 5.

¹⁵ Slavia. Ročník 56 (1987). Číslo 2. S. 120. Гл. таксама: Анічэнка У. В. Лінгвістычнае наватарства Скарыны ў дэмакратызацыі кніжнаславянскай мовы // The Journal of Byelorussian Studies. London, 1988. V. VI. N. 1.

¹⁶ Гл.: Нёміроўскі Я. Францыск Скарына // Настаўніцкая газета. 1989. 14 чэрвеня; Адамiк М. Скарынінская канферэнцыя // Ніва. 1989. 28 мая.